

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРІВ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІЙ МОВІ

Іншаков А. Є. Назви на позначення кольорів в індоєвропейській мові.

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядаються найменування кольорів у індоєвропейській мові. Дослідники в розглядуваному періоді аналізують кольоролексеми *білий, чорний, червоний, жовтий*.

Ключові слова: лексема, білий, чорний, червоний, жовтий, кольорова ознака, індоєвропейські діалекти, номен, назви металів.

Иншаков А. Е. Наименования для обозначения цвета в индоевропейском языке.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматриваются наименования цветов в индоевропейском языке. Исследователи в рассматриваемом периоде анализируют колоративы белый, черный, красный, желтый.

Ключевые слова: лексема, белый, черный, красный, желтый, признак цвета, индоевропейские диалекты, номен, названия металлов.

Inshakov A. Y. Names to describe colors in the Indo-European language.

Proto-Slavic language inherited from Indo-European basic color term. T. Gamkrelidze and V. Ivanov in the book «Language and Yndoeuropeysky yndoeuropeysy: Upgrade and historical and typological analysis prayazika and protokultury» consider issues formal semantic reconstruction pramovnoyi vocabulary and picture reproduction respective cultural and historical realities of habitat tribes vehicles pramovnoyi system. The authors analyzed the names of metals in Indo-European language, conclude their close relationship with the names of «color signs». Metal called for its characteristic color. It is likely that the names of the colored signs emerged under the names of metals.

Researchers have suggested that the Indo-European language, there were major names to describe colors: white, black, red, yellow. Stages of origin nominae their composition is likely to confirm the theory B. Berlin and P. Kay. Features koloronominatsiyi is the connection name with the names of colors metals. Some nominae characterized by unclear differentiation of colors (black – blue and yellow – green).

Key words: token, white, black, red, yellow, colored sign Indo-European dialects, nomina names of metals.

У другій половині ХХ ст. починається процес становлення та активної розбудови української історичної лексикології. Невпинно зростає історико-словникова база, постійно видаються писемні

пам'ятки. Загальний огляд історії основних груп лексики подано в академічній праці «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (К., 1983), у статтях Л. Булаховського, Д. Гринчишина, А. Критенка, О. Купчінського, Г. Півторака, В. Русанівського, І. Чепіги та ін. Питання історії становлення та розвитку окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців: роботи С. Бібли, Г. Войтів, О. Зеленської, Г. Миронової, І. Сокола, П. Чучки, С. Яценка та ін. Останні кілька десятиліть увага вітчизняної та зарубіжної лінгвістики сконцентрована на вивченні окремих семантичних груп словникового складу мови. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих тематичних груп лексики.

У мовознавстві при вивченні лексем на позначення кольору виокремлюють основні напрями: функціональний, лексико-семантичний та тісно пов'язаний із ним когнітивний, граматичний, порівняльний та історичний, актуалізований у роботах О. Іссерлін, Н. Бахліної, Ю. Норманської, І. Садикової, М. Чікало, В. Горобця, Л. Ткач, Р. Алімпієвої. Ці автори досліджують історію кольороназв, процес формування окремих груп та їх склад у різні періоди розвитку мови, визначають співвіднесеність кожного найменування кольору з предметом-еталоном. Такі знання необхідні, бо на них ґрунтуються сучасні теорії вивчення кольороназв.

В історико-етимологічному аспекті вивчали слов'янські лексеми на позначення кольору Г. Герне, А. Заремба, П. Хілл. Семантичне поле російських кольороназв досліджували В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик. У 60-х роках з історії кольороназв були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук Л. Грановської, М. Суровцевої. В україністиці однією із перших ґрунтовних спроб системного діяхронного аналізу групи назв кольорів писемної української мови XIV–XVIII ст. є дисертація М. Чікало. Джерельною базою цієї роботи стали три лексичні картотеки відповідного періоду, які зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України.

Праці, присвячені кольороназвам, мають здебільшого фрагментарний характер, оскільки аналіз функціонування кольоролексики переважно подано в синхронному аспекті. Однак діахронічне дослідження кольороназв, зокрема індоєвропейського періоду, є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Праслов'янські назви якостей, успадковані з індоєвропейської мови, є позначеннями небагатьох кольорів: прасл. *rudъ* “червоний, темно-червоний”; прасл. *žoltъ* “жовтий”; прасл. **pъlvъ* “половий”; прасл. *čьrnъ* “чорний” [2, с. 24–25].

Праслов'янська мова успадкувала основні кольороназви з індоєвропейської. Т. Гамкрелідзе та В. Іванов у монографії “Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры” розглядають проблеми формально-семантичної реконструкції прамовної лексики й відтворення відповідної картини культурно-історичних реалій середовища перебування племен-носіїв прамовної системи. Учені наводять низку лексичних форм, характерних для арійсько-балто-слов'янських лексичних ізоглос індоєвропейських діалектів, серед них – назви кольорів, наприклад: д.-інд. *syāva-* “чорно-бурий, гнідий, темний”, *авест. *syāva-* “чорний” (пор. власну назву *Siiāuuāspi-* “чорнокінний”, *лит. šyvas* “сіро-білий”, ст.-сл. *šivŭ* “сивий, сірий” (масть коня) або д.-інд. *krsna-* “чорний”, *прус. kirsnan*, ст.-сл. *črŭnŭ* “чорний”, рос. “чорний”) [1, с. 417].

Здавна вже існували антонімічні кольороназви: білий – чорний. Порівняйте: **alb[h]o* – “білий”, “світлий”, відповідно хет. *alpa* – “хмара”, грец. *alpos* “біла пляма на шкірі, більмо”, лат. *albus* “білий”, д.-в.-нім. *albiz* “лебідь”, ст.-сл. *lebedlŭ* “лебідь” (назва за характерним білим кольором птаха), рос. *олово*, буквально “білий”, “блискучий метал”. Антонімічна їй лексема **mel-* “чорний”, “темний” (пор. і.-с. **ser-* “темний

колір”, д.-іран. **hvāra-* в назві Хорезма (буквально “чорноземна країна”), лат. *sordēs* “бруд”, гот. *swarts*, д.-ісл. *sorta* “чорний колір”, д.-в.-нім. *swarz* (нім. *schwarz*) “чорний”, д.-ірл. *sorb* “бруд”. Слово **mel-* мало відповідники д.-інд. *malina* – “брудний”, “чорний”, *mlāna* – “чорний”, “темний”, *mala* – “бруд”, “гріх”, грец. *μελās* “чорний”, лат. *melleus* “червоний”, “багряний”, “пурпурний”, лтс. *mėl̃ns* “чорний”, прус. *melne* “синя пляма”, лит. *mėlas* “синій”, пор. рос. *малина* [1, с. 783].

Деякі індоєвропейські діалектні назви тварин зберігають більш архаїчний стан, а саме, своє первинне значення кольору. Наприклад: спільноіндоєвропейська лексема **b[h]ib[h]er* // **b[h]eb[h]er* у діалектах зберігає первинне значення “коричневий”, “блискучий” (пор. вед. *babhru* – “червоно-коричневий” (про коня, корову, Бога, рослини), арійське *baṛu-ṇni* як позначення масті коня; пор. споріднене нередупліковане позначення масті коня в слов’янських мовах: п. *brony* “гнідий”, д.-чес. *brony* “білий”, д.-р. *броньи* “білий” (про коня) [1, с. 530].

У давньоіндійській мові описова назва заліза мала форму *k̥ṛsnayasa-* (*k̥ṛsna-* + *ayas-*), буквально “чорний метал”. Д.-інд. *k̥ṛsna-* “чорний”, відповідно до прус. *kirsnan*, ст.-сл. *črŭnŭ*, лит. *keršas* “чорно-білий (у плямах)” (без суфіксального елемента **-no-*). Слово є діалектним позначенням “чорного кольору”, обмеженим індо-ірано-балто-слов’янською діалектною спільністю, для неї ж характерна й назва “чорно-сірого” кольору (мабуть, як масті коней).

У хетській мові назви металів-домішок до міді при виплавці бронзи ґрунтувалися на первинних індоєвропейських словах, що позначали кольорові ознаки: хет. *dankuli* – “олово” (*dankui* – “темний”, д.-в.-нім. *tunkal* “темний”, нім. *dunkel*), *šuli(ja)* – “свинець”, пор. лат. *liuidus* “синюватий”, “синювато-сірий”, “свинцевого кольору”, *liuor* “синява”, “свинцевий колір”, д.-ірл. *li* “колір”, “блиск”, рос. *слива* (спершу “плід темного кольору”, слов. *slív* “кольору сливи, голубуватий”), д.-в.-нім. *slēha*, нім. *Schlehe* “терен”, д.-англ. *slāh* “терен”, англ. *sloe*.

Індоєвропейська форма **r(e)ud[h]* (із варіантами повного (**reud[h]*-) і нульового (**rud[h]*-) ступенів) “червоний метал”, “мідь”,

“червоний колір” є яскравим свідченням зв’язку назви “металу” й відповідної “кольорової ознаки” (пор. д.-інд. *loha-* “червоний метал”, “мідь”, “залізо”; лат. *raudus*, мн. *rūdera* “шматочок міді”, “мідяк”; ст.-сл. *ruda* “метал”, рос. *pyda*; в.-луж. *ruda* “залізняк”, “червона земля”; д.-інд. *lohita-* // *rohita-* “червоний”, *rudhira-* “червоний”; лат. *ruber* “червоний”, *rūbidus* “темно-червоний”; д.-ірл. *ruad* “червоний”; д.-ісл. *rjoör* “червоний”; д.-в.-нім. *rōt* (нім. *rot*); д.-англ. *rēad* (англ. *red*); лит. *raūdas* “червоний”; д.-рус. *рудъ* “червоний”).

Розподіл слова у значенні “руди”, “червоного металу”, кольорової ознаки “червоний” у діалектах свідчить про його загальноєвропейський характер, що відобразилося, відповідно, в історичних індоєвропейських діалектах. Характерною для “міді”, “мідної руди” була кольороознака через семантичний зв’язок із кольоровою ознакою “червоний”.

Мабуть, форма **r(e)ud[h]* позначала спеціалізоване значення “міді”, “червоної руди”, “червоного металу” – основного металу для виплавки бронзи з різними домішками. Ця індоєвропейська форма за звучанням і значенням близька до шум. *urudu* “мідь”. Можливо, ця лексема походила з давнього варіанту **burudu*, що лежала в основі назви річки Євфрат (річки, якою сплавляли “мідну руду”). Лінгвісти побіжно зауважують, що запозичення шум. *urudu* з індоєвропейської за часом і місцем унеможливлується, бо шумерська форма походить із давнього **burudu*. Такий зв’язок висуває припущення про контакти між цими мовами та зв’язки між ареалами їхнього поширення [1, с. 712].

Індоєвропейська назва срібла також пов’язана з первинним позначенням кольору “білий”, “світлий”: хет. *harki-* “білий”, “срібло”, грец. *ἄργυρος* “срібло” (пор. *αργής* “білий”, “засліплюючий”), д.-інд. *rajata-* “срібло” (пор. *arjuna-* “білий”, “світлий”, “сріблястого кольору”), д.-перс. *ardata-* “срібло”, лат. *argentum* “срібло”, д.-ірл. *argat* “срібло”.

Спільноіндоєвропейський номен “золото” відтворюється у формі **Hau-s-* / **Hu-os-*: лат. *aurum*, прус. *ausis*, лит. *auksas*, зіставляється з шум. *guškin* “золото”. В індоєвропейських діалектах новотвори на позначення “золота” переважно пов’язані з основою

*g[h]el- “жовтий” (д.-інд. *hari-* “жовтий”, авест. *zari-* “жовтий”, грец. *χολος* “жовч”, лат. *fel* “жовч”, д.-в.-нім. *gelo*, нім. *gelb* “жовтий”, відповідно д.-інд. *hiranya-*, авест. *zaranya-*, д.-перс. *daraniya-* “золото”, гот. *gulf* “золото”, д.-англ. *gold* (англ. *gold*), д.-в.-нім. *gold* “золото”, нім. *Gold*, лтс. *zėlts* “золото”, сх.-лит. *želtas* “золотий”, ст.-сл. *zlamto* “золото”). У германо-балто-слов'янських мовах слово для “золота” утворюється від основи *g[h]el- “жовтий”, ускладненої суфіксом *-t[h]-. В індо-іранських формах виступає основа на -n-.

Т. Гамкрелідзе, В. Іванов, аналізуючи назви металів у індоєвропейській мові, роблять висновок про їхній тісний зв'язок із назвами “кольорових ознак”. Метал називався за його характерним кольором. Цілком імовірно, що назви кольорових ознак виникли відповідно до імен металів. Автори наводять орієнтовну систему кольорових протиставлень, співвіднесених із металами: *reud[h]- “червоний”, “темно-червоний” ~ “мідь”; *Hark'- “блискучий”, “білий” ~ “срібло”; *g[h]el- “жовтий”, “жовто-зелений” ~ “золото” (пор. грец. *χλωρος* “жовто-зелений”, лит. *želiu* “зеленію”, прус. *saligan* “зелений”, лтс. *zelt* “зеленіти”, ст.-сл. *zelenŭ* “зелений”) [1, с. 713–714].

Викладене вище дозволяє зробити припущення, що в індоєвропейській мові існували основні назви на позначення кольорів: *білий*, *чорний*, *червоний*, *жовтий*. Етапи виникнення цих номенів, їхній склад, імовірно, підтверджують теорію Б. Берліна і П. Кея. При розгляді питання сутності кольорономінації вчені поділяють різні думки. Так, Е. Сепір, Б. Уорф [4] запропонували гіпотезу лінгвальної відносності, що виникла в США. Цю теорію спростовують Б. Берлін і П. Кей, які дійшли висновку, що процес виникнення й розвитку кольороназв у різних мовах є своєрідною лінгвістичною універсалією. Їхня монографія стала першим систематичним описом лексичної групи слів. Учені вивчали етимологію кольору й описали свої міркування у праці «Основні колірні терміни» [3, с. 28–29]. Лінгвісти зробили висновок, що 95 % кольорів походять від назв предметів і лише 5% не мають чіткої етимології. На думку авторів, основною одиницею

кольоропозначень визначається базовий колірний термін (basic color terms), кількість їх обмежена, колір характеризують ознаки: відтінок, яскравість, насиченість. Проте, теорія універсалізму не знайшла однозначного схвалення серед науковців (А. Вежбицька, Ю. Апресян, А. Михайлова). Особливостями кольорономінації індоєвропейського періоду, на думку Т. Гамкрелідзе та В. Іванова, є зв'язок найменування кольорів із назвами металів. Деякі номени характеризувалися нечіткою диференціацією відтінків (чорний – синій і жовтий – зелений).

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы : Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры : в 2-х т. / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Изд-во Тбилиского ун-та, 1984. – Т. 2. – С. 709–714.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / За ред. В. О. Винника. – К. : Наукова думка, 1983. – 742 с.
3. Berlin B. Basic colour terms : their universality and evolution / B. Berlin, P. Kay. – Berkley and Los Angeles, California : University of California Press, 1969. – P. 210.
4. Worf B. The Phonetic Value of Certain Characters in Maya Writing / B. Whorf. – Cambridge, 1933. – P. 91–96.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2016 р.